

3.1. Судовая рэформа (пачатак 60-х гг. XIX ст. – канец XIX ст.)

Адмена прыгоннага права ў 1861 г. паставіла царскі ўрад перад неабходнасцю рэфармавання судовай сістэмы краіны. Падрыхтоўка судовай рэформы вялася яшчэ з 1857 г., аднак менавіта пераход да буржуазных сацыяльна-эканамічных адносін штурхаў кіраўніцтва краіны да ўвядзення суда, які адпавядаў гэтым адносінам. Да таго ж, у гэты час ва ўрадавых колах панавалі ліберальныя настроі, што, разам з вышэйадзначаным сацыяльна-эканамічным фактарам, і прадвызначала пераход да рэфармавання судовай сферы Расійскай імперыі. Першымі крокамі на гэтым шляху сталі ўвядзенне ў 1860 г. інстытута судовых следчых, у выніку чаго следчыя справы ад паліцыі пераходзілі ў кампетэнцыю судовых органаў, а таксама адмена ў 1863 г. найбольш цяжкіх цялесных пакаранняў (кляймення, шпіцрутэнаў і г.д.). Датай жа пачатку правядзення ўласна судовай рэформы лічыцца 20 лістапада 1864 г., калі Аляксандрам II былі зацверджаны “Учреждение судебных установлений”, “Устав уголовного судопроизводства”, “Устав гражданского судопроизводства” і “Устав о наказаниях, налагаемых мировыми судьями” (14 красавіка 1866 г. было зацверджана “Постановление о нотариальной части”, якое вызначыла асновы арганізацыі і дзейнасць упершыню створанай у Расіі сістэмы натарыята).

Адпаведна рэформе ствараліся сістэмы мясцовых і агульных судаў. Да мясцовых адносіліся міравыя суды (як суд 1-й інстанцыі) і ў якасці апеляцыйнай інстанцыі – з’езды міравых суддзяў. Міравыя суддзі дзейнічалі ў сваім участку аднаасобна і разглядалі грамадзянскія і найбольш дробныя крымінальныя справы, якія прадугледжвалі наступныя пакаранні: 1) вымовы і заўвагі; 2) грашовыя спагнанні не звыш 300 рублёў; 3) арышт не звыш 3-х месяцаў; 4) зняволенне ў турму не звыш 1 года. Да сістэмы агульных судаў у якасці 1-й інстанцыі адносіліся акруговыя суды (ад аднаго да трох на губерню), а ў якасці апеляцыйнай – судовыя палаты (адна на некалькі губерняў). Іх разгляду падлягалі грамадзянскія і крымінальныя справы, якія выходзілі па-за межы кампетэнцыі міравых судаў. Вышэйшай касацыйнай інстанцыяй лічыўся Сенат. Судовыя статуты абвяшчалі шэраг буржуазна-дэмакратычных прынцыпаў судаводства: усесаслоўнасць, абасабленне суда ад адміністрацыі, нязменнасць суддзяў, галоснасць, вуснасць і саборнасць. Была рэарганізавана пракуратура і ўпершыню ў Расіі заснавана адвакатура. Частка судовых органаў (міравыя суддзі) стала выбарнай. Уцэлым судовая рэформа 1864 г. насіла найбольш ярка выражаны буржуазны характар з усіх рэформ 1860–1870-х гг.

На тэрыторыі Беларусі рэалізацыя судовай рэформы 1864 г. мела шэраг асаблівасцяў, якія, у сваю чаргу, былі абумоўлены сацыяльна-эканамічнымі, палітычнымі, рэлігійнымі і іншымі прычынамі, уласцівымі паўночна-заходняй частцы імперыі. Гэтыя асаблівасці праявіліся яшчэ на этапе падрыхтоўкі рэформы. Да ўвядзення судовых статутаў 1864 г. існавалі розныя погляды на сутнасць судовай рэформы ў Беларусі. Дваранства беларускіх губерняў прапаноўвала ўвесці судаводства ў Беларусі па правілах Статуту 1588 года. Менавіта гэты заканадаўчы акт ляжаў у аснове судовай сістэмы

беларускіх зямель да 1831 г. у Віцебскай і Магілёўскай губернях, а да 1840 г. – у Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях. Дадзеная судовая сістэма была, безумоўна, больш прагрэсіўнай у параўнанні з агульнарасійскай, мела рысы усесаслоўнасці, аддзялення суда ад адміністрацыі, выбарнасці членаў суда, калегіяльнасці пры разглядзе спраў і публічнасці. У свеце гэтага становіцца зразумелым жаданне часткі дваранства аднаўлення дзейнасці Статуту. Іншы пункт гледжання на правядзенне судовай рэформы ў Беларусі выказалі прадстаўнікі царскай адміністрацыі. Судовая рэформа ў Беларусі, па іх меркаванню, павінна была спрыяць умацаванню тут “рускага элемента”. Яны былі супраць прымянення ў краі прынцыпу выбарнасці міравых суддзяў, матывуючы гэта тым, што міравыя суддзі ў заходніх губернях акажуцца па большай частцы “польскага” паходжання, і, маючы такім чынам прамыя зносіны з народамі, стануць праводзіць “польскую” прапаганду.

Па пытанні аб правядзенні судовай рэформы існавалі 2 праекты увядзення судовых статутаў: праект старшыні Дзяржаўнага савета Гагарына і праект міністра юстыцыі Замяціна. Гагарын прапаноўваў уводзіць новыя судовыя ўстановы па частках: спачатку міравыя суды, а затым агульныя. Замяцін жа выступаў за адначасовае і паўсюднае ўвядзенне судовых статутаў. Ён выніку быў прыняты план Гагарына, які яскрава праявіўся на тэрыторыі Беларусі.

Тое, што рэалізацыя судовай рэформы (а таксама земскай) ў Беларусі пачалася значна пазней, чым уцэлым па імперыі, перш за ўсё звязана з падзеямі паўстання 1863 г., пасля якога паўночна-заходнія губерні знаходзіліся на ваенным становішчы, якое было паступова адменена толькі на працягу 1866–1869 гадоў. Урад палічыў немагчымым лібералізацыю судовай сістэмы краю, на тэрыторыі якога яшчэ нядаўна праходзілі антыўрадавыя ўзброеныя выступленні.

Уся сістэма выбараў у земскія установы і міравыя суды забяспечвала значную перавагу ў іх памешчыкаў. Ва ўмовах Беларусі гэта магло абярнуцца супраць самадзяржаўя. Справа ў тым, што маёмасна-адукцыйны цэнз, які быў пакладзены ў аснову выбараў у міравыя суды, у паўночна-заходніх губернях прывёў бы да таго, што ў гэтых установах сталі б панаваць “польскія” памешчыкі, а таксама буржуазная інтэлігенцыя з ліку яўрэйскага насельніцтва і “польскага” дваранства. Для ўрада гэта было, зразумела, непрымальна. Надзяленне ж правам голасу толькі памешчыкаў няпольскага паходжання, як прапаноўвалі рускія землеўладальнікі краю, прывяло б да штучнага адхілення большай часткі дваранства ад саслоўнага і мясцовага самакіравання, што выклікала б новы ўздым незадавальнення ў яго асяродку. Таму ўрад прыняў за лепшае пакуль не ўводзіць тут земствы і не распаўсюджваць на гэту тэрыторыю судовыя статуты 1864 г.

Аднак праявіўшыся з канца 60-х гадоў зацікаўленасць царызму ў пашырэнні і ўмацаванні сваёй сацыяльнай базы ў поўначна-заходніх губернях заахоціла мясцовую адміністрацыю паставіць пытанне аб неабходнасці распаўсюдзіць у тым або іншым выглядзе судовую рэформу і на Заходні край. У сваіх прадстаўленнях у Пецярбург яна звяртала ўвагу на значэнне гэтай

рэформы для пануючых класаў Беларусі – маёнткавага дваранства, гандлёвай і прамысловай буржуазіі, зацікаўленых у забеспячэнні свайго дабрабыту праз абарону сваіх асабістых і гаспадарчых інтарэсаў. Прадстаўнікі мясцовага рускага дваранства спадзяваліся з дапамогай земства і міравых судаў, у якіх яны б адыгрывалі галоўную ролю, умацаваць сваё палітычнае і эканамічнае становішча, паспяхова супрацьстаяць сялянскаму руху. Да таго ж, увядзенне ў краі судовай рэформы садзейнічала б, па іх меркаванню, укараненню сярод сялян паняццяў аб законнасці і недатыкальнасці чужой уласнасці. Што тычыцца ўрада, то, па яго меркаванню, распаўсюджанне на Паўночна-заходні край судовай рэформы было б карысным у справе русіфікацыі краю, бо ўніфікацыя прававых норм садзейнічала б канчатковаму зліццю яго з астатнімі часткамі Расійскай імперыі. Такім чынам, працэс рэалізацыі судовай рэформы 1864 г. на тэрыторыі Беларусі быў цесна звязаны з палітыкай царскага ўрада па русіфікацыі заходніх губерняў.

Правядзенне судовай рэформы ў Беларусі звязвалася з выкананнем і іншых задач. Урад лічыў, што пры гэтым скароціцца колькасць службовых злачынстваў, будуць створаны лепшыя магчымасці для працы адміністрацыйных органаў, абцяжараных разглядам судовых спраў. Некаторыя лічылі, што судовая рэформа будзе садзейнічаць выкараненню распаўсюджанага сярод прапольскі настроенай часткі грамадства меркавання аб дасканаласці былых “польскіх” устаноў. Гэта быў адзін з аргументаў і ліберальнай буржуазіі, якая патрабавала правядзення палітычных рэформ.

Некаторы час Аляксандр II і ўрад вагаліся. Аднак у канцы канцоў было прынята рашэнне паступова ўводзіць новыя судовыя ўстановы ў краі. У 9-ці заходніх губернях увядзенне судовай рэформы пачалося з міравых судаў. Менавіта ў іх у сваім паўсядзённым жыцці больш за ўсё было зацікаўлена маёнткавае дваранства. Кампетэнцыі міравых суддзяў падлягалі справы аб парубках, патравах, парушэнню пабудов, аб найме сельскагаспадарчых рабочых. Такія справы былі вельмі распаўсюджаны пасля адмены ў 1861 г. прыгоннага права ў сувязі з сервітутамі, цераспалосіцай, барацьбой сялян за зямлю, спрэчкамі пры вырашэнні межавых пытанняў і найме сялян у маёнтку ў якасці вольнанаёмных рабочых. Памешчыкі патрабавалі хутчэйшага разгляду падобнага роду спраў і неадкладнага пакрыцця ім страт, пастаянна скардзячыся на маруднасць і непаваротлівасць мясцовых улад. У той жа час для самадзяржаўя міравыя суды былі цалкам бяспходныя, бо іх кампетэнцыя была вельмі абмежаваная. Гэтыя дзве акалічнасці і абумовілі тое, што ўрад пачаў увядзенне судовых статутаў у Беларусі з міравых судаў.

Перад увядзеннем міравых судаў у Беларусі Міністэрствам юстыцыі быў унесены ў Дзяржаўны савет праект часовых правіл аб увядзенні міравых судаў у заходніх губернях. Міністр юстыцыі граф Пален, спасылаючыся на асобныя ўмовы Паўночна-заходняга краю, прапанаваў замяніць выбары ўчастковых і ганаровых міравых суддзяў іх прызначэннем, што і было адобрана Дзяржаўным саветам. Міністэрства юстыцыі па згодзе з генерал-губернатарам Заходняга краю ўнесла ў сакавіку 1871 г. у Дзяржаўны савет праект аб увядзенні ў 9-ці заходніх губернях (Віленскай, Ковенскай,

Гродзенскай, Кіеўскай, Валынскай, Падольскай, Мінскай, Віцебскай і Магілёўскай) міравых устаноў, асобна ад агульных. Адпаведны ўказ быў падпісаны Аляксандрам II 23 чэрвеня 1871 г. У ім урад, спаслаўшыся на адсутнасць у краі земстваў, замяніў выбарнасць міравых суддзяў прызначэннем іх урадам. Для складання спісаў кандыдатаў у міравыя суддзі ствараліся спецыяльныя часовыя камісіі. Затым гэтыя спісы перадаваліся губернатару, які пасля абмеркавання іх з губернскім прадвадзіцелем дваранства, павятовым прадвадзіцелем дваранства губернскага горада, гарадскім главой дадзенага горада, губернскім пракурорам і старшынямі судовых палат, прадстаўляў спісы міністру юстыцыі, які і прымаў канчатковае рашэнне па гэтаму пытанню. У Беларусі міравыя суддзі прызначаліся тэрмінам на 3 гады.

Займаць пасады міравых суддзяў катэгарычна забаранялася асобам польскага паходжання. Акрамя таго, з мэтай пашырыць кола кандыдатаў на гэтыя пасады за кошт прыбыўшых у край рускіх землеўладальнікаў тут быў зніжаны маёмасны і адукацыйны цэнз. Міністр юстыцыі граф Пален прапанаваў Віленскаму генерал-губернатару не патрабаваць ад кандыдатаў у міравыя суддзі цэнзу аселасці, усталяванага артыкулам 19 “Уреждения судебных установлений”, і ўказаў, што было б вельмі пажадана прыцягнуць на гэтыя пасады рускіх землеўласнікаў. Пагэтаму граф Пален лічыў карысным складаць адмысловыя спісы рускіх землеўладальнікаў, якія задавальнялі узроставаму і адукацыйнаму цэнзам на заняцце пасады міравых суддзяў. Па гэтай жа прычыне Дзяржаўны савет 23 красавіка 1874 г. павялічыў выдаткі на іх, а затым міравым суддзям былі прадастаўлены і іншыя льготы. Гэта значна аблягчала ўраду выбар міравых суддзяў.

Асабліва сцю судаводства міравых судаў у Беларусі з’яўлялася тое, што гэты інстытут насіў тут у пэўнай меры палітычны характар. Гэта звязана з тым, што ў Беларусі міравыя суддзі разглядалі такія справы, як парушэнне забароны навучаць сялян польскай грамаце, спяваць польскія патрыятычныя гімны, выкарыстоўваць польскія нацыянальныя эмблематычныя знакі, ладзіць хросныя ходы па-за межамі касцёлаў, касцюміраваныя царкоўныя цэрэмоніі ў дні пасхі і інш.

Дзейнічаць міравыя суды на тэрыторыі Беларусі пачалі з 1872 г. Такім чынам, рэформа мясцовай судовай сістэмы, хоць і са значнымі адхіленнямі ад статутаў 20 лістапада 1864 г., на тэрыторыі Беларусі была праведзена. Аднак ўказ ад 23 чэрвеня 1871 года закрануў толькі міравыя судовыя установы, пакінуўшы па-за ўвагай агульныя.

Увядзенне ў Беларусі акруговых судаў з прысяжнымі засядацелямі самадзяржаўе адкладвала аж да канца 1883 г. Яно адважылася ўвесці іх толькі пасля таго, як на працягу 1870-х гадоў былі ўнесены пэўныя змены ў рэформу 1864 г.: была абмежавана незалежнасць суда, яго галоснасць, звужана кампетэнцыя суда прысяжных і разам з тым была пашырана роля паліцыі, жандармерыі і адміністрацыі ў справах палітычных.

Аднак перад неабходнасцю ўвядзення судовых статутаў 1864 г. у Зходнім краі ў поўным аб’ёме ўрад ставіла даволі хуткае развіццё ў

эканоміцы краіны капіталістычных адносін. Вострая неабходнасць у развіцці прыватнага крэдыту і абарона правоў уласнасці патрабавалі ўвядзення судовых устаноў, якія б адпавядалі гэтым запатрабаванням. Тым больш, вопыт дзейнасці міравых судаў у заходніх губернях выклікаў у царызму надзею, што адкрыццё акруговых судаў і судовых палат пройдзе гэтак жа для яго паспяхова. Так, 19 чэрвеня 1877 г. пабачыў свет царскі ўказ аб увядзенні судовых статутаў 20 лістапада 1864 г. у поўным іх аб'ёме ў 9-ці заходніх губернях. Аднак і тут у адносінах адносна да Заходняга краю урад ўнёс пэўныя змены ў судовую рэформу. Па-першае, урад атрымаў права пры правярцы агульных спісаў прысяжных засядацеляў выключаць з іх асоб па свайму меркаванню, прычым без указання прычын. Такая акальчынасць адчыняла ўладам прастор для неабмежаванага самаўпраўства. У Беларусі, акрамя таго, былі ўведзены абмежаванні для прадстаўнікоў яўрэйскай нацыянальнасці. Пры складанні чарговага спісу прысяжных засядацеляў іх колькасць не павінна была перавышаць адносна адносіны іх колькасці ў павеце да агульнай колькасці жыхароў павета; старшыня прысяжных засядацеляў павінен быў абірацца з прадстаўнікоў хрысціянскага веравызнання; удзел яўрэяў не дапушчаўся па справах аб злачынствах супраць веры або звязаных з парушэннем царкоўных правілаў. Да таго ж, не былі акрэслены канкрэтныя тэрміны ўвядзення новых судовых устаноў у краі, увыніку чаго падпісанне Аляксандрам II указа ў 1877 г. аб увядзенні ў Беларусі ўсіх судовых устаноў, прадугледжаных па рэформе 1864 г., яшчэ не прывяло да іх сапраўднага адкрыцця. Толькі пасля таго, як урад у 1882 г. не правёў судовую контррэформу, якая яшчэ больш звужала кампетэнцыю суда прысяжных і павялічыла ролю адміністрацыі і вайсковага суда ў разглядзе палітычных спраў, было вызначана магчымым і бяспечным для самадзяржаўя ўвесці ў заходніх губернях судовыя статуты ў поўным аб'ёме. 9 лістапада 1882 г. выйшаў указ Аляксандра II аб тэрмінах увядзення агульных судовых устаноў у паўночна-заходніх губернях. Артыкул 1 прадугледжваў увядзенне іх на тэрыторыі Віленскай, Гродзенскай, Ковенскай, Віцебскай, Мінскай і Магілёўскай губерняў на працягу апошняй чвэрці 1883 г.

Акруговыя суды былі адкрыты на тэрыторыі Беларусі ў лістападзе 1883 г. Яны засноўваліся ў губернскіх гарадах і складаліся з крымінальных і грамадзянскіх аддзяленняў. Старшыня і члены акруговых судаў прызначаліся імператарам па прапанове міністра юстыцыі. Што тычыцца складу прысяжных засядацеляў у акруговых судах Беларусі, то ў разглядаемы перыяд большасць з іх складалі дваране, чыноўнікі, заможныя мяшчане, а таксама сяляне – звычайна службовыя асобы органаў сялянскага самакіравання і суда. На тэрыторыі Беларусі не існавала судовых палат. Таму алпеляцыйнай інстанцыяй для Мінскага і Гродзенскага акруговых судаў была Віленская судовая палата, для Віцебскага акруговага суда – Санкт-Пецярбургская, для Магілёўскага – Кіеўская судовыя палаты.

Так, толькі амаль праз 20 гадоў пасля прыняцця судовых статутаў у Расіі, царызм вырашыўся распаўсюдзіць іх дзейне на тэрыторыю Беларусі. Аднак першапачатковы яскрава выражаны дэмакратычны сэнс рэформы быў

тут значна звужаны за кошт абмежавання галоснасці судаводства, абмежавання кампетэнцыі судоў (у першую чаргу па палітычных справах) пры адначасовым павелічэнні ўплыву адміністрацыйнай улады, скасаваўшы пры гэтым выбарнасць міравых суддзяў праз іх прызначэнне, як і выбар прысяжных засядацеляў. У выніку асноўныя нацыянальныя групы насельніцтва Беларусі былі фактычна адхілены ад актыўнага ўдзелу ў правасуддзі: беларускія сяляне не валодалі неабходным для гэтага маёмасным і адукацыйным цэнзамі, а католікі і іудзеі – у сілу нацыянальнай прыналежнасці.

Царскі ўрад імкнуўся ўзмацніць уплыў маёнткавага дваранства на жыццё расійскай вёскі. Гэтай мэце садзейнічаў закон ад 12 ліпеня 1889 г., згодна з якім ствараўся інстытут земскіх начальнікаў. Яго стварэнню папярэднічалі масавыя скаргі памешчыкаў, у тым ліку і з Беларусі, на міравыя суды і сялянскае самакіраванне. Памешчыкі былі незадаволены дзейнасцю валасных і міравых судоў. Ім не падабалася, што ў апошніх не толькі выслухвалі скаргі памешчыкаў на сялян, але і патрабавалі ад землеўласнікаў доказаў, якія пацвярджалі законнасць іх патрабаванняў, а таксама выслухвалі сведчанні сведак адказчыкаў – сялян. Не задавальняў іх і працэс прывядзення прысудаў у выкананне. У сувязі з супрацівам сялян разгляд спраў часам зацягваўся на працяглы тэрмін. Таму памешчыкі патрабавалі змяніць парадак разбору іх скарг на сялян, зрабіўшы яго апэратыўным, вольным ад прытрымлівання ўсіх фармальнасцяў і заснаваным выключна на сведчаннях уладальнікаў. Яны жадалі, каб падобныя справы перадалі з кампетэнцыі міравога суда прадстаўніку ад дваран, як гэта было пры міравых пасрэдніках адразу пасля вызвалення сялян у 1861 г. Мясцовая адміністрацыя пастаянна падкрэслівала тое, што расла нянавісць сялян да памешчыкаў, што развіваўся недавер да царскіх улад. Але менавіта гэтыя факты і падштурхоўвалі ўлады далучыцца да меркавання маёнткавага дваранства аб рэарганізацыі сялянскага самакіравання і міравога суда, а таксама аб павелічэнні ролі і ўплыву памешчыкаў у вёсцы. Земскім начальнікам, якія павінны былі быць дваранамі, падпарадкоўвалася ўсё сялянскае самакіраванне. Земскі начальнік без усякага суда мог накладаць на сялян пакаранні. Увядзеннем інстытута земскіх начальнікаў павялічвалася роля маёнткавага дваранства ў вёсцы і яго апека над селянінам. У заходніх жа губернях урад баяўся адразу ж пасля выдання закону ад 12 ліпеня 1889 г. увесці інстытут земскіх начальнікаў. Ён не вырашаўся паставіць беларускіх сялян пад кантроль маёнткавага дваранства, сярод якога пераважалі “польскія” памешчыкі. Таму было вырашана пачакаць першых вынікаў дзейнасці новай улады ў вёсцы і ўжо пасля гэтага вярнуцца да пытання аб распаўсюджванні закону на заходнія губерні. Толькі 12 чэрвеня 1900 г. Мікалаем II было зацверджана меркаванне Дзяржаўнага савета аб увядзенні інстытута земскіх начальнікаў у Магілёўскай, Віцебскай і Мінскай губернях.

Такім чынам, можна зрабіць выснову, што правядзенне расійскай судовай рэформы 1864 г. на тэрыторыі Беларусі мела значныя асаблівасці, што было абумоўлена наступствамі паўстання 1863 г., перавагай у краі

дваранства рамска-каталіцкага веравызнання і яўрэйскай буржуазіі. Да такіх асаблівасцяў можна аднесці: больш позняе правядзенне тут рэформы, паэтапнае ўвядзенне новых судовых устаноў, супадзенне па часу правядзення ў краі судовай рэформы з правядзеннем ўцэлым па краіне контррэформ, адсутнасць выбарнасці міравых суддзяў, дыскрымінацыя асоб каталіцкага веравызнання пры адборы на судовыя пасады, абмежаванне колькасці яўрэяў сярод прысяжных засядацеляў. Аднак уцэлым нельга адмаўляць прагрэсіўнасці для Беларусі судовай рэформы 1864 г., бо гэта быў значны крок наперад у параўнанні з дарэформеннай судовай сістэмай, які садзейнічаў развіццю капіталістычных адносін ў сацыяльна-эканамічным жыцці краю.

Літаратура

1. Белевич, Ф.Р. Судебная реформа 1864 года и политика русского самодержавия по отношению к лицам польского происхождения в Белоруссии / Ф.Р. Белевич // Материалы к IX конференции молодых учёных. Общественные науки / АН БССР; под ред. Т.С. Горбунова. – Минск, 1964. – с. 150–159.
2. Кузнецов, И.Н. История государства и права Беларуси / И.Н. Кузнецов, В.А. Шелкопляс. – Минск: Дикта, 1999.
3. Марыскін, А.В. К вопросу о проведении судебной реформы 1864 года на территории Белоруссии / А.В. Марыскін // Проблемы совершенствования законодательства и правоприменительной деятельности в СССР: тезисы научных докладов и сообщений республиканской научно-практической конференции. БГУ, Минск, 3–4 октября 1983 г. / БГУ. Юридический факультет; редкол.: А.А. Головки [и др.]. – Минск, 1983. – С. 57–58.
4. Полное собрание законов Российской Империи. – Собрание 3. – Т. II. – 1882 г., № 1166. – Санкт-Петербург, 1886.
5. Самбук, С.М. Политика царизма в Белоруссии во 2-й половине XIX века / С.М. Самбук. – Минск: Наука и техника, 1980.